

МІЖНАРОДНЕ ГУМАНІТАРНЕ ПРАВО

УДК 341.32:341.36
DOI <https://doi.org/10.32841/ILA.2021.25.12>

СОКИРИНСЬКА О. А.,

кандидат юридичних наук,
доцент кафедри публічно-правових дисциплін
Білоцерківського національного аграрного університету

КОВАЛЬЧУК І. В.,

кандидат юридичних наук,
доцент кафедри публічно-правових дисциплін
Білоцерківського національного аграрного університету

АНАЛІЗ ПРОБЛЕМ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА ЩОДО КОНТРОЛЮ ЗА ВИКОРИСТАННЯМ БІОЛОГІЧНОЇ ТА ХІМІЧНОЇ ЗБРОЇ: ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

Анотація. У статті проаналізовано стан розвитку та реалізації програм з виробництва та розповсюдження біологічної та хімічної зброї. Проведено аналіз збройних конфліктів, під час яких було використано або мала місце спроба використання зброї масового знищення як засобу ведення війни. Авторами проаналізовано правову базу для забезпечення притягнення до відповідальності винних у подібних злочинах, а також шляхи реалізації контролю за державами-порушницями та необхідність втручання світової спільноти за допомогою всіх можливих засобів, не заборонених нормами міжнародного права. За результатами дослідження автори дійшли висновку, що сучасні біотехнологічні розробки в цивільній промисловості, головним чином у галузі фармацевтики та ветеринарії, полегшили виробництво, зберігання та подальший перехід у форму бойового застосування деяких видів хвороботворних мікроорганізмів. До середини 70-х років минулого століття біологічна зброя мала визначену військову цінність. Однак з огляду на рівень наукового та технологічного розвитку тих часів було майже неможливо попередити результати її впливу на людей та навколишнє середовище, а проблеми, що пов'язані з її зберіганням та поводженням з нею, були надто великі та складні у застосуванні. Тому, як наслідок, інші види зброї мали перед нею явні переваги. Значні успіхи цивільної промисловості за останні сорок років дозволили виробляти більш ефективну і передбачувану з

точки зору контролю за результатами її використання зброю. Автори дійшли висновку, що найскладнішою частиною для приховування програми створення біологічної зброї є завершення процесу виробництва зброї, коли мікроорганізми або отруйні речовини завантажуються у ракетні боеголовки, бомби, артилерійські снаряди або в ємності для розпилювання у повітрі. Хоча такі дії можна здійснювати безпосередньо перед можливим застосуванням, що дозволить досягти максимального несподіваного ефекту. Найбільший вплив у цьому разі ця смертоносна зброя може завдати беззахисному цивільному населенню. В межах дослідження авторами було проаналізовано низку міжнародних документів: Женевський протокол з хімічних та бактеріологічних видів зброї 1925 року, Перший Додатковий протокол до Женевських Конвенцій 1977 року, Конвенцію з біологічної зброї 1975 року, Женевську Конвенцію 1949 року, Гаазьку Конвенцію 1906 року, Римський статут Міжнародного Кримінального Суду 1998 року тощо.

Ключові слова: біологічна зброя, хімічна зброя, апартеїд, зброя масового знищення, отруйні речовини.

Постановка проблеми. Теоретично біологічна зброя здатна завдати багатотисячних втрат людських життів, навіть під час використання дуже незначної кількості матеріалу. Біологічна зброя може створюватись шляхом використання живих організмів (наприклад, бактерій і вірусів) або отриманих з цих організмів отруйних речовин (отрут). За наявності необхідних технологій і знань воно видається більш дешевим та простим з точки зору виробництва, ніж виробництво ядерної зброї.

Тож не виникає сумнівів щодо небезпеки біологічної та хімічної зброї для людського життя, яку як зброю масового знищення можна порівняти з ядерною зброєю, й деякі держави розглядають можливість її застосування як еквіваленту. Останніми роками відзначається різке збільшення числа держав, що володіють потужним науково-виробничим потенціалом у сфері біотехнології, мікробіології, генної інженерії, а також мають колекції патогенних біологічних агентів, саме тому наукові дослідження цієї теми набувають особливої актуальності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі питання контролю за використанням біологічної та хімічної зброї досліджували такі українські вчені, як М.Т. Васильєва, М.В. Гребенюк, О.О. Головацький, Б.Д. Леонов, Р.О. Мартинюк, Г.Г. Онищенко, Д.Л. Поклонський, Р.І. Сибірна, М.Ю. Тарасова, В.В. Татарінова та інші. Разом із тим дедалі більшої уваги потребують поглиблені наукові дослідження контролю за використанням біологічної та хімічної зброї з метою удосконалення його правового регулювання.

Мета дослідження полягає у виробленні на основі всебічного вивчення основних проблем міжнародного права щодо контролю за використанням біологічної та хімічної зброї, аналізу стану міжнародно-правового регулювання в цій сфері пропозицій щодо вдосконалення міжнародного співробітництва та розвитку міжнародного права в галузі контролю за використанням біологічної та хімічної зброї.

Виклад основного матеріалу дослідження. Сучасні біотехнологічні розробки у цивільній промисловості, головним чином у галузі фармацев-

втики та ветеринарії, полегшили виробництво, зберігання та подальший перехід у форму бойового застосування деяких видів хвороботворних мікроорганізмів. До середини 70-х років минулого століття біологічна зброя мала визначену військову цінність. Однак з огляду на рівень наукового та технологічного розвитку тих часів було майже неможливо попередити результати її впливу на людей та навколишнє середовище, а проблеми, що пов'язані з її зберіганням та поводженням з нею, були надто великі та складні у застосуванні. Тому, як наслідок, інші види зброї мали перед нею явні переваги. Значні успіхи цивільної промисловості за останні сорок років дозволили виробляти більш ефективну і передбачувану з точки зору контролю за результатами її використання зброю.

Необхідно також ураховувати, що програму виробництва біологічної зброї значно простіше замаскувати під цивільні розробки та виробництво, тоді як програму створення ядерної чи хімічної зброї майже неможливо. Саме цей метод використовувався для приховування двох найбільших таємних програм, що стали відомими після Другої світової війни – російської (її виконання почалось ще за часів СРСР) та іракської [8]. Найскладнішою частиною для приховування програми створення біологічної зброї є завершення процесу виробництва зброї, коли мікроорганізми або отруйні речовини завантажуються у ракетні боеголовки, бомби, артилерійські снаряди або в ємкості для розпилювання у повітрі. Хоча такі дії можна здійснювати безпосередньо перед можливим застосуванням, що дозволить досягти максимального несподіваного ефекту. Найбільший вплив у цьому разі ця смертоносна зброя може завдати беззахисному цивільному населенню.

У разі застосування хімічної зброї для отримання такої ж кількості постраждалих знадобиться значно більша кількість хімічних речовин. Наприклад, навіть триста кілограмів такої смертельно отруйної речовини, як нервово-паралітичний газ «зарін», що застосований на аналогічному об'єкті, здатен вбити від вісімдесяти до двохсот людей, охопивши при цьому лише частину території, яку може охопити у десять разів менший за вагою снаряд зі спорами сибірської виразки [4, с. 32].

Використання «бактеріологічних засобів ведення війни» забороняється міжнародним правом з часів, коли був прийнятий у 1925 році Женевський протокол по хімічних та бактеріологічних видах зброї [6]. Саме такою була реакція світової спільноти на той жах, яким супроводжувалось використання отруйних газів під час Першої світової війни. Два десятиліття потому, під час слухань у так званій «медичній справі» на Нюрнберзькому процесі, підсудні, крім усього іншого, обвинувачувались у проведенні медичних та біологічних експериментів над тисячами громадян Німеччини та іноземних громадян. Тоді трибунал виніс рішення про те, що яке б право не мала Німеччина, експериментуючи на своїх громадянах, що були ув'язнені, це право «не може поширюватися на можливість застосування аналогічної практики стосовно громадян інших держав, щодо яких

були застосовані ці експерименти в нелюдських та жорстоких умовах тією мірою, якою ці експерименти не є військовими злочинами, вони стають злочинами проти людяності» [2].

Не лише нацисти створювали табори смерті в період, що передував Другій світовій війні. Японці також мали свої концентраційні табори. Але, на відміну від німців, їх метою було не знищення людей, а використання звичайних злочинців і військовополонених як «піддослідних кроликів» для біологічних, а подекуди й хімічних військових експериментів. Підґрунтям цього процесу стало існування правих фанатиків-мілітаристів, які переважали в японському суспільстві з кінця 1920-х років аж до закінчення війни. Вони вважали, що для досягнення їхньої мети – панування Японії у Східній Азії, слід використовувати такі екзотичні види зброї, як бактеріологічна та хімічна зброя. Сама думка про це вже є жахливою, але ті, хто ініціював розробку програми щодо створення такої зброї, пішли далі на цьому шляху й запропонували не тільки створити її в лабораторіях та використати проти ворога в бою, але й спочатку дослідити її дію на звичайних людях.

Наслідком розвитку всіх цих подій стало будівництво велетенської мережі так званих «фабрик смерті», які на початок Другої світової війни розташувались від далеких степів Внутрішньої Монголії до Сінгапуру та від Бангкока до Маніли. Центром цієї імперії смерті став Пін-Фан, передмістя Харбіна, міста на Півночі Китаю, де й розташувалась резиденція засновника програми з розробки хімічної та бактеріологічної зброї генерал-лейтенанта Сіро Ісії.

На кожній з цих «фабрик» працювало як мінімум дві тисячі чоловік. Окрім звичайних солдат, які їх охороняли, в усій мережі працювало за загальними підрахунками близько двадцяти тисяч лікарів, мікробіологів, ветеринарних лікарів, зоологів та ботаніків. Перспективні патогенні речовини та біологічна зброя випробовувались на ув'язнених. За приблизними підрахунками, жертвами цих випробувань стали від дванадцяти до п'ятнадцяти тисяч чоловіків, жінок та дітей. Ще десятки тисяч загинули внаслідок проведення так званих «польових випробувань»: через розповсюдження зараженої патогенними мікроорганізмами їжі; викидам цих організмів у криниці та інші прісні водойми; ініціація епідемії холери внаслідок введення її збудника у кров селян під виглядом щеплення від хвороби; розпилювання та розбризкування з повітря різних видів біологічної зброї над селами та містами.

Хоча уряд Японії обіцяв ставитись до військовополонених турботливо та з повагою, насправді до них відносились надзвичайно жорстоко. Медичного обслуговування для них або зовсім не застосовували, або в кращому разі воно було примітивним та вирізнялося цілковитою байдужістю. Наслідки такого ганебного ставлення до військовополонених стають зрозумілі після порівняння рівня смертності у японських таборах для військовополонених з рівнем смертності в європейських таборах. В японських таборах рівень смертності був у сім разів вищий ніж у євро-

пейських. Найбільш жорстоким, на нашу думку, було рішення японського медичного керівництва, прийняте у 1942 році, коли японська армія захопила велику територію на тихоокеанських островах та узбережжі Азії, про те, що військовополонені та особи, які проживають на захоплених територіях, є першочерговими кандидатами для проведення дослідів над людьми, а також замінять тварин, що традиційно використовувались під час вивчення медицини.

Аналіз міжнародно-правових актів свідчить, що судове переслідування розробників японської програми створення біологічної зброї повинне було стати майже неминучим. Натомість, оскільки тоді всі події акумулювались навколо «холодної війни», дія норм міжнародного гуманітарного права в цій галузі була зведена нанівець. Міжнародно-правові акти, які приймались згодом, лише посилили заборони на злочини такого роду, в яких звинувачували Японію. Наприклад, Перший Додатковий протокол до Женевських конвенцій 1977 року забороняє «медичні та наукові експерименти» навіть у тому разі, коли їх проводять зі згоди піддослідного [5].

У галузі контролю над озброєнням діє Конвенція з біологічної зброї 1975 року, яка забороняє «розробляти... бактеріологічні або біологічні, або отруйні речовини (та) спорядження», що призначене для використання або доправлення «таких речовин з ворожими намірами або під час збройного конфлікту» [9]. Однак, незважаючи на всі заборони та переслідування, можна констатувати, що до 80-х років минулого століття уряд Японії заперечував факти скоєння такого роду злочинів його лікарями та вченими, незважаючи на те, що закони, які застосовувалися до збройних конфліктів, категорично забороняли такі злочини ще в період Другої світової війни, до прийняття Женевських конвенцій 1949 року.

Конвенція з біологічної зброї, що набула чинності у 1975 році, забороняє дослідження, розробку, створення, зберігання або придбання біологічної або токсичної зброї [9]. Конвенція також забороняє створення систем доставки, які спеціально створені для таких видів озброєння. Тоді як Конвенція спрямована тільки проти володіння такою зброєю, перша заборона на застосування біологічної зброї під час збройного конфлікту згадується вже у Женевському протоколі від 1925 року, в якому також забороняється застосування хімічної зброї [6]. Цей протокол є витком звичаєвого права війни, яке забороняло використання у збройному конфлікті «отруйних» видів зброї або речовин, і вперше кодифікованого у Гаазьких конвенціях 1899 та 1907 років [7].

Римський статут Міжнародного Кримінального Суду 1998 року поряд з рішеннями Нюрнберзького трибуналу та змісту Женевських конвенцій 1949 року стверджує, що медичні досліди є військовим злочином незалежно від того, чи скоєні вони під час міжнародного конфлікту або під час конфлікту не міжнародного характеру. Склад цього злочину визначається таким чином: «спричинення особам, які перебувають під владою про-

тивника, фізичних ушкоджень або скоєння стосовно них медичних чи наукових експериментів будь-якого характеру, що невиправдані необхідністю медичного, стоматологічного або іншого лікування відповідної особи, та не здійснюються в її інтересах, а також призводять до смерті або серйозно загрожують здоров'ю такої особи чи осіб» [10].

Конвенція з біологічної зброї не містить положень про здійснення контролю, однак існує режим «створення довіри», що не є обов'язковим. Використовуючи цей режим, держави можуть оголошувати про наявність у них виробничих потужностей, які працюють з хвороботворними організмами, та надають списки публікацій, що стосуються цих організмів. Хоча низка держав, які підписали угоду й почали створювати «чорновий» варіант протоколу, що передбачає виникнення певних зобов'язань, пов'язаних з перевіркою, фахівці, що мають досвід у цій галузі, вважають, що створити глобальну угоду, яка буде хоча б трохи надійною, неможливо. Вона скоріш за все стане причиною виникнення хибного відчуття безпеки, що може бути більш небезпечним, ніж та ситуація в цьому питанні, яка існує зараз.

Ще до початку проведення у 1991 році операції зі звільнення Кувейту, яка отримала назву «Буря в пустелі» та проводилась американським урядом, державний секретар США Джеймс Бейкер попередив свого іракського колегу Тарика Азиза про те, якщо Ірак спробує застосувати будь-яку зброю масового знищення, він отримає таку відсіч, від якої не зможе оговтатись довгі роки [1, с. 109]. Тоді у розпорядженні Іраку була готова до використання біологічна та хімічна зброя, хоча його ядерна програма ще не була завершена. Уряд Іраку поставився до такого попередження як до погрози ядерного бомбардування та прийняв рішення не застосовувати зброю масового ураження першим.

Ірак, хоча й підписав Конвенцію з біологічної зброї, ніколи не намагався ратифікувати її та продовжував виконувати програму використання вірусів, бактерій та токсинів, що була заснована на новітніх досягненнях науки та техніки. Ще до початку проведення у 1991 році операції зі звільнення Кувейту «Буря в пустелі», у Іраку вже були готові до використання ракети, авіабомби та артилерійські снаряди, наповнені біологічними речовинами. Окрім цього, Ірак працював над програмами з розробки нових речовин та засобів доставки. Ані Сполучені Штати Америки, ані Великобританія не знали про масштаби та обсяги цих програм, однак обидві держави застосували заходи попереджувального характеру, такі як вакцинація солдат проти сибірської виразки та профілактика проти нападів з використанням нервово-паралітичних речовин. Великобританія також розгорнула систему попередження та знешкодження біологічних речовин. Коаліція здійснила бомбові удари по заводах з виробництва хімічної зброї, але основні центри розробки біологічної зброї залишила недоторканими. Оскільки нічого не знала про них, про склад біологічного матеріалу, що на них розроблявся, та про можливий вплив, який він може мати на людей та навколишнє середовище.

Ірак визнав існування в нього програми розробки біологічної зброї лише через чотири роки після розслідування цієї справи інспекторами ООН. Дотепер існує ризик того, що Ірак усе ще приховує важливі аспекти своєї програми розробки озброєнь.

Інші, не такі масштабні, програми існували, а можливо, існують й дотепер в інших частинах світу. Прикладом однієї такої вже завершеної програми може бути програма, що здійснювалася режимом апартеїду у Південній Африці до початку 90-х років. Це була відносно невелика програма, створена для проведення політичних убивств. У ній використовувались передові біотехнології, й цілком вірогідно, що люди, які працювали в цій програмі, нині використовують свій досвід десь ще.

Висновок. Отже, повідомлення про застосування забороненої бактеріологічної зброї, що були зібрані за довгі роки, зумовили необхідність посилення міжнародного контролю за її виготовленням та використанням. Женевський протокол 1925 року, який з часом був ратифікований 149 державами, забороняє лише використання хімічної та бактеріологічної зброї «першими». Він дозволяє державам розробляти та зберігати хімічну зброю з «оборонною» метою, при цьому не забороняє використовувати її як відповідь на проявлену агресію. Ця заборона не поширюється ані на використання такої зброї проти власних громадян, ані на сльозогінні гази типу «Сі-Ес».

Прийнята у 1972 році Конвенція про заборону бактеріологічної зброї повністю забороняє бактеріологічну зброю, при цьому заборона поширюється як на її розробку, так і на збереження. У 1993 році в Парижі була відкрита для підписання нова Конвенція про заборону хімічної зброї. Вона набула чинності 29 квітня 1997 року та була ратифікована 111 державами, в тому числі США та Росією. На виконання цього договору був створений новий міжнародний орган – Організація із заборони хімічної зброї зі штаб-квартирою в Гаазі. Вона контролює дотримання угоди та розслідує всі заяви про її порушення державами, що до неї приєдналися. Генеральному секретареві ООН надано відповідно до резолюції ООН право здійснювати розслідування будь-яких заяв про порушення з боку держав, що не приєдналися до договору.

Література:

1. Armstrong, Douglas G. "The Gulf War's Patched-Together Air Intelligence". U.S. Naval Institute Proceedings, 118. November 1992, pp. 109–111.
2. Drafting and implementation of Article 13, paragraph 1, of the Charter of the United Nations.
3. IV Конвенція про закони і звичаї війни на суходолі та додаток до неї: Положення про закони і звичаї війни на суходолі. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_222#Text.
4. Галака С.І. Зброя масового знищення. Політична енциклопедія. / Редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. Київ : Парламентське видавництво, 2011. 268 с.

5. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 8 червня 1977 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199#Text.
6. Женевський протокол про заборону застосування на війні задушливих, отруйних або інших подібних газів та бактеріологічних засобів, багатосторонній міжнародний договір, підписаний 17.06.1925. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_198#Text.
7. Задорожній О.В. Гаазькі конвенції з міжнародного гуманітарного права. Українська дипломатична енциклопедія: У 2-х т. / Редкол.: Л.В. Губерський (голова) та ін. Київ : Знання України, 2004. Т. 1. 760 с.
8. Зброя масового ураження. Митна енциклопедія : у 2 т. / І.Г. Бережнюк (відп. ред.) та ін. Харків : ПП Мельник А.А., 2013. Т. 1 : А–Л. 472 с.
9. Конвенция о запрещении разработки, производства и накопления запасов бактериологического (биологического) и токсинного оружия и об их уничтожении. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_054#Text.
10. Римский статут международного уголовного суда. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text.

Sokyrynska O., Kovalchuk I. Analysis of the problems of international law regarding the control of the use of biological and chemical weapons: historical and legal aspect

Summary. The paper analyzes the development and implementation of programs for biological and chemical weapons production and distribution. An analysis of armed conflicts involving weapons of mass destruction use or an attempt to use as a means of warfare has been done. The legal framework for ensuring the prosecution of the culprits, as well as ways to control the violating states and the need for intervention of the world community through all possible means not prohibited by international law are analyzed. The study suggests that modern biotechnological developments in the civil industry, mainly in the field of pharmaceuticals and veterinary medicine, have facilitated the production, storage and subsequent transition of some pathogens to combat use. Until the mid-1970s, biological weapons had military value. However, given the level of scientific and technological development at the time, it was next to impossible to prevent their effects on humans and the environment, and the problems related to biological weapons storage and handling were too significant and difficult to apply. As a result, other weapons had clear advantages over them. Significant advances in civilian industry over the past forty years have made it possible to produce weapons that are more effective and predictable in terms of their use results monitoring. It is concluded that completing the weapons production process, i.e. loading microorganisms or toxins into missile warheads, bombs, shells, or airborne tanks is the hardest part about concealing a biological weapons program. Such actions can be performed immediately before the weapons possible use and thus the maximum unexpected effect can be achieved. In this case, these deadly weapons can have the biggest impact on the defenceless civilian population. A number of international documents including the Geneva Protocol on Chemical and Bacteriological Weapons of 1925, the First Additional Protocol to the Geneva Conventions of 1977, the Biological Weapons Convention of 1975, the Geneva Convention of 1949, the Hague Convention of 1906, the Rome Statute of the International Criminal Court of 1998, etc. were analyzed within the study.

Key words: biological weapons, chemical weapons, apartheid, weapons of mass destruction, toxic substances.